

- 20 Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. - Екатеринослав, 19=985. - С. 14.
- 21 Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX века). - М.: Наука, 1969. - С. 384.
- 22 Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX - начале XX века. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - С. 352.
- 23 Франко Іван. Поза межами можливого // Львівський Науковий Вісник. - 1900. - Т. XII. - С. 5.
- 24 Центральний державний історичний архів Росії. - Ф. 971. - Оп. 1. - Спр. 112: «Дневник путешествий кн. Василия Викторовича Кочубея по Англии». - 116 арк.
- 25 Степанов А. И. Место России в мире накануне первой мировой войны // Вопросы истории. - 1993. - № 2. - С. 159.
- 26 Див., напр.: Козлов А. Житница Европы. Конец XIX - начало XX века // Международная жизнь. - 1992. - № 5. - С. 132-139; Тюкавкин В. Деревенский прорыв // Быльс. - 1992. - № 3. - С. 5-6; Платонов О. Наше экономическое чудо // Москва. - 1995. - № 3. С. 148-152 та ін.
- 27 Чертова Г. И. Смертность населения России в XIX в. по исследованиям современников // Брачность, рождаемость, смертность России и СССР. Сб. статей. под ред. А. Г. Вишневого. - М.: Статистика, 1977. - С. 165.
- 28 Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. - Полтава, 1902. - С. 9.
- 29 Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднестепных губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть 1. - СПб., 1903. - С. 31.
- 30 Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. - Полтава, 1915. - С. 192.
-

Віктор Шевченко

СТАН НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (кінець XIX - початок XX ст.)

З набуттям Україною державної незалежності подальша її розбудова неможлива без неухильного підвищення освітнього рівня українського народу. Право кожного громадянина на освіту сьогодні гарантоване державою і закріплене у 53-й статті Конституції України¹. При цьому успішне вирішення даної проблеми настійно вимагає не тільки узагальнення і творчого осмислення педагогічного досвіду, набутого попередніми поколіннями, але й глибокого вивчення історії розвитку народної освіти на українських землях у різні історичні періоди. З цього погляду, зокрема, заслуговує на увагу проблема стану народної освіти в Україні наприкінці XIX - на початку XX століття. Адже саме цей період був чи не найсуперечливішим в історії розвитку народної освіти на українських землях. З одного боку, потреби капіталістичного розвитку об'єктивно диктували необхідність підвищення її рівня. З іншого, політика російського самодержавного уряду щодо неросійських народів імперії здійснювалась у нерозривному зв'язку з національним гнобленням останніх, особливо у галузі мови, культури та освіти. Освіта народу лякала царизм і робила його безжалісним до неї. Не дивно, що саме цей період у розвитку народної освіти в Україні завжди привертав і продовжує привертати увагу багатьох дослідників². Тим не менше, багатогранність проблеми примушує знову і знову повертатися до її вивчення, в тому числі й регіонального. Зокрема, в даному повідомленні зроблено спробу відтворити на основі спеціальної літератури, опублікованих та архівних джерел стан розвитку народної освіти в Лівобережній Україні в кінці XIX - на початку XX століття.

До складу Лівобережної України в межах Російської імперії входило три українські губернії: Полтавська, Харківська та Чернігівська. Свого часу вони склали територію козацької держави Гетьманщини, де рівень освіти народу був досить високий. Це, зокрема, підтверджувалось у працях і виступах українських вчених і громадських діячів початку ХХ ст., фрагменти з яких наведені й широко використані І. Дзюбою³. Вони засвідчують, що, наприклад, у ХVІІ ст. українці настільки відзначались своєю грамотністю, що навіть впливали у цьому плані на Московську Русь. Ситуація різко змінилася після ліквідації Катериною ІІ Гетьманщини в кінці ХVІІІ ст. й поширення на українські землі влади російських вельмож. Запровадження тут кріпосного права та інших обмежень, у тому числі й щодо розвитку мови та культури, призвели до різкого зниження рівня освіти українського народу. І. Дзюба наводить уривок з виступу в 1913 році депутата ІV Державної думи Григорія Петровського про те, що «перепис 1897 р. показав, що найменш писемний народ у Росії - українці»⁴. Наскільки справедливим був такий висновок, переконує безпосереднє знайомство з матеріалами всеросійського перепису населення 1897 року⁵. Зроблені на їх основі обрахунки, зведені у таблицю 1, засвідчують, що середній показник грамотності населення Лівобережної України становив загалом 17,2% від усього населення району, в тому числі серед чоловіків - 28% і серед жінок - 7%. По окремих губерніях відповідні показники були такими: у Полтавській - 17%, 27,8% і 6,3%; у Харківській - 16,8%, 26% і 7,6% та у Чернігівській - 18,2%, 29,8% і 7,3%.

Губернії	все населення			в тому числі					
				у містах			у селах		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
Полтавська	27,8	6,3	17,0	51,0	27,7	39,8	25,4	4,0	14,5
Харківська	26,0	7,6	16,8	50,8	29,0	40,3	21,5	4,0	12,8
Чернігівська	29,8	7,3	18,2	50,4	26,9	38,4	27,7	5,3	16,2
По Лівобережжю	28,0	7,0	17,2	51,0	28,1	39,7	24,8	4,4	14,4

Як бачимо, рівень грамотності всюди був дуже низьким і до того ж залишався пріоритетом чоловічої частини населення. Надзвичайно ж низький показник серед жіночого населення Лівобережної України лише зайвий раз підкреслював безправне становище жінки у тогочасному суспільстві. При цьому наведені статистичні розрахунки охоплюють все лівобережне населення, включаючи й представників неукраїнської національності. Стосовно ж конкретно українців, то свого часу цікаві спостереження щодо них були зроблені М. Поршем. За його підрахунками, Лівобережна Україна продовжувала залишатися найбільш українізованим українським районом у складі Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. частка українців по відношенню до всього населення становила у Полтавській губернії 93%, Харківській - 80,6% і в Чернігівській - 85,7%, тоді як аналогічний показник по всій Україні сягав лише 74,6%⁶. При цьому рівень грамотності українців по відношенню до представників інших національностей був нижчим у Полтавській губернії на 2,4%, у Харківській - на 3,5% і у Чернігівській - на 1,8%⁷. Отже, навіть при такому низькому загальному рівні грамотності по Лівобережжю в цілому, українці перебували у помітно гірших умовах, ніж представники інших народів. Показовим у цьому відношенні є і такий факт. Відомо, що у післяреформений період внаслідок посиленої промислової міграції в Україну представників інших національностей, головним чином росіян, інтенсивно зростала чисельність неукраїнського населення перш за все у містах концентрації капіталістичної промисловості, тобто у містах. У той же час село залишалося фактично повністю українізованим. З огляду на це, цікавим є порівняння грамотності міського та сільського населення Лівобережної України. На час проведення перепису 1897 р. тут проживала у містах 851 тисяча чоловік, тобто

всього 11,3% населення району⁸. Однак, і це засвідчують дані наведеної вище таблиці 1, рівень грамотності серед міського населення загалом становив 39,7%, у тому числі серед чоловіків - 51% і серед жінок - 28,1%. По окремих губерніях аналогічні показники відповідно були такими: у Полтавській губернії - 39,8%, 51,8% і 27,7%; у Харківській - 40,3%, 50,8% і 29% та у Чернігівській - 38,4%, 50,4% і 26,9%. Водночас у сільській місцевості, де проживало близько 6,7 млн. чоловік, або 89% усього населення району, середній показник грамотності по Лівобережжю в цілому сягав усього 14,4%, в тому числі серед чоловічого населення - 25%, а серед жіночого - 4,4%. По окремих губерніях аналогічні показники становили: у Полтавській - 14,5%, 25,4% і 4%; у Харківській - 12,8%, 21,5% і 4% та у Чернігівській - 16,2%, 27,7% і 5,3%. Наведені вище дані свідчать, що загалом рівень грамотності населення у містах більш ніж удвічі перевищував рівень грамотності сільського населення. Удвічі вищим він був серед міського чоловічого населення, а у жінок - більше ніж у 4 рази! Але ж, як зазначалось, саме на селі й проживали головним чином представники української національності.

Причини такої дискримінації українців можна пояснити тим, що після скасування кріпацтва у 1861 році й посиленої капіталістичної індустріалізації у післяреформений період українські землі швидко перетворились у важливий промислово-економічний район Російської імперії. На початку ХХ століття тут добувалось близько 53% загальноімперського видобутку залізної руди⁹, понад 50% кам'яного вугілля, виплавлялося 50% загальноімперського чавуну¹⁰. Водночас Україна продовжувала залишатися основним поставником на зовнішній і внутрішній ринки експортного зерна і тонкорунної вовни, а також цукру, тютюну тощо. Інтенсивне зростання ролі української економіки в житті Російської імперії об'єктивно посилювало прагнення царизму не допустити навіть найменших проявів українського сепаратизму. За визначенням І. Дзюби, вся тогочасна офіційна Росія, спираючись на поширену тоді теорію «общего отечества», саме так і «любила» Україну, тільки б не було поділу на «твое» і «мое»¹¹. Зрештою, це й визначало головний напрямок національної політики царизму щодо українського народу. В її концепцію органічно вписувалося твердження про неіснування українців як самостійного слов'янського народу, відсутність його самобутньої мови, культури тощо. Звідси й прагнення тримати український народ у покорі шляхом штучного підтримання його безграмотності, забитості й темноти. Все це боляче відбивалося на становищі народної освіти в Україні, в тому числі й на Лівобережжі. Особливо тяжким було становище народної освіти на селі.

Наприкінці ХІХ ст. в селах Лівобережної України загалом діяло 2,7 тисячі шкіл для народу¹². Такої їх кількості явно не вистачало для нормального забезпечення освітнього процесу. Адаже на одну школу в середньому припадало 6,7 тисячі чоловік¹³. В одній лише Чернігівській губернії близько 200 великих сіл, не рахуючи дрібніших, а хутори взагалі не мали шкіл. У Старобільському повіті Харківської губернії, де нерідко одна школа обслуговувала населені пункти в радіусі 10 - 20 верст, позбавленими можливості навчатися виявились діти 228 сіл та хуторів¹⁴. У Полтавській губернії, за даними на 1894 рік, шкільних місць не вистачало для 6 тисяч дітей шкільного віку¹⁵. Мало що змінилось й на початку ХХ ст. За повідомленнями полтавського губернатора, у 1903 році в межах губернії, переважно у сільській місцевості, багато дітей шкільного віку не мали змоги навчатися «через нестачу місць»¹⁶. За уточненими даними, в тій же Полтавській губернії в різних селах із зазначених причин перебували поза навчанням від 42% до 57% усіх дітей шкільного віку¹⁷. Проте й ті з них, яким все ж пощастило потрапити до школи, часто змушені були залишати її, ледве навчившись читати й оперувати нескладними цифрами. Так, у 1908 році в Чернігівській губернії повний шкільний курс навчання пройшли тільки 12% усіх учнів¹⁸. Аналогічне становище спостерігалось і в інших губерніях Лівобережжя. Причин такого негативного явища було кілька. І породжувались вони надскладним матеріальним становищем більшості родин рядових селян. Нерідко, відчуваючи велику скруту, батьки

змушені були забирати своїх дітей зі школи й відправляти на заробітки до місцевих поміщиків та заможних селян. До того ж шкільні приміщення, розміщені переважно у звичайних селянських хатах, узимку практично не опалювались. Це призводило до масових захворювань дітей і високої смертності серед них. Яскраву характеристику таких приміщень дав український статистик і громадський діяч О. Русов. «Оскільки зимою віконниць у хатах немає, - писав Олександр Олександрович, - то на склі завжди намерзає багато льоду, який потім розтає і стікає на підлогу. Запах гнилля та сирості, духота - ось ті причини, що породжують дифтерит та інші захворювання»¹⁹. Не дивно, що за таких умов майже щороку серед населення спалахували масові епідемії, найбільше від яких страждали саме діти. У 1882 році в межах Чернігівської губернії від дифтериту померло 2120 дітей (близько 50% від тих, що захворіли). Тоді ж смертність серед дітей від тифу становила 514, віспи - 265, кору - 134, коклюшу - 20 чоловік²⁰. У Харківській губернії в окремі роки від дифтериту помирало 43-45 відсотків усіх дітей, які хворіли на нього²¹. У Сумському повіті тієї ж губернії із 58,6 тисячі померлих протягом 1891 - 1900 рр. майже 40 тисяч (68,5%) були діти й підлітки віком до 16 років²². Тяжко хворіючи, діти, звичайно, не могли нормально відвідувати школу.

Не можна сказати, що народна освіта взагалі була позбавлена будь-якої підтримки. Зокрема, плідно в цьому плані працювали земства. Особливо ті, в яких були прихильники так званої ліберальної опозиції. Помірковано виступаючи за конституційне обмеження самодержавної влади, такі земці багато робили для розвитку народної освіти на селі. Зокрема, фактичний лідер земської опозиції, гласний чернігівського губернського земства І. Петрункевич особисто багато допомагав деяким сільським школам, на власні кошти забезпечуючи їх пристойне існування. До таких же заходів вдавався його найближчий соратник, рідний брат відомого педагога Софії Русової Олександр Ліндфорс та ряд інших прогресивних чернігівських земців. Організовані земцями земські школи вигідно відрізнялися від міністерських, парафіяльних, церковно-приходських та інших шкіл для народу. В них працювали кваліфікованіші вчителі, багато з яких дотримувалися народницької ідеології й відзначалися передовим світоглядом. Земські школи краще забезпечувалися якісними підручниками. Тож знання в них діти отримували якісніші та різноманітніші. Будучи організаціями фінансово слабкими, земства намагалися регулярно виділяти певні кошти на розвиток народної освіти. Цікаві факти щодо цього наведені у змістовній брошурі Л. Студьонової, присвяченій діяльності чернігівського повітового земства. Зокрема, автор підкреслює, що чернігівська повітова земська управа постійно зверталася до сільських громад з пропозицією влаштувати на власні кошти помешкання для шкіл, а губернське земство навіть відкривало з цією метою довгострокові кредити²³. Нерідко чернігівські земства як губерніське, так і повітові особисто фінансували, наскільки це було можливо, народні навчальні заклади. Так, у 1886 році повітове земство витратило на кожного учня Чернігівського повіту по 7 крб. 52 коп. на рік²⁴. У 1897 р. ним же було асигновано по 100 крб. на утримання Редьківської, Бобровицької та Жуківської церковно-приходських шкіл. На утримання школи грамоти в с. Жукотках Чернігівського повіту - ще 120 крб.²⁵ Тоді ж для нових шкільних бібліотек щороку виділялося по 200, а для вже існуючих - по 168 карбованців²⁶. Активна освітня діяльність земств дещо покращувала ситуацію з навчанням народних мас. Однак ця допомога була надто малою, щоб вирішити проблему в цілому. Адже державні витрати на народну освіту залишалися мізерними, а головним завданням початкових шкіл уряд вважав перш за все виховання в учнів шанобливого ставлення до особи імператора та існуючого ладу.

Однією з найболючіших для народної освіти на рубежі XIX-XX ст. була кадрова проблема, яку земство не могло вирішити самотужки. Адже державні витрати з розрахунку на кожного жителя становили в Росії усього 31 копійку, тоді як, скажімо, у Пруссії цей показник дорівнював 2 крб. 45 коп., а у США - 4 крб. 30 коп.²⁷ Таке «фінансування» ставило народного вчителя на межу злидарства.

Показовою в цьому відношенні є доповідна записка вчителів земських шкіл Мглинського повіту Чернігівської губернії до повітових земських зборів наприкінці XIX ст. У ній, зокрема, говорилось про те, що сільський учитель «приречений на хронічний голод, гігієнічні умови, серед яких йому належить працювати, породжують різні хвороби, з якими він не в змозі боротися через відсутність коштів»²⁸. Не дивно, що за таких обставин їти працювати сільським учителем мало кому хотілося. Як наслідок, якість кадрового складу сільських учителів була дуже низькою. Зрозуміло, що таке становище викликало справедливе занепокоєння з боку зацікавлених осіб. Свідченням тому стала одна з резолюцій, прийнятих другим з'їздом діячів технічної та професійної освіти, який відбувся у 1896 році в Петербурзі. «Якщо наша народна освіта, - говорилось у ній, - погано поставлена у кількісному відношенні, то і у якісному вона залишає бажати далеко кращого. Педагогічний персонал у багатьох випадках не підготовлений, з незакінченою освітою. У вчителі нерідко йдуть з метою запобігти військовій повинності. Як наслідок, без любові та зацікавленості до справи»²⁹. Правильність думки, висловленої делегатами з'їзду, повністю підтверджує згадуваний вище В.Хижняков, який зазначає, що у 1908 році серед 1275 сільських вчителів, які працювали у школах Чернігівської губернії, лише 53 (4,2%) мали відповідну фахову підготовку³⁰. Аналогічним було становище і в інших лівобережних губерніях. За таких умов говорити позитивно про стан народної освіти не було ніякої можливості.

Яскравим проявом політики національного гноблення в галузі освіти було відверте переслідування царизмом української мови в межах Російської імперії. Ще у 1863 році сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ імперії П.В. Валуєва заборонив її використання під час шкільного навчання. А потім був не менш жорстокий Емський акт, підписаний Олександром II у травні 1876 року. З приводу його появи відомий український історик М. Грушевський із сумним сарказмом писав: «Доходило до всяких сміховин: вичеркували українські слова з оповідань, писаних по російські; веліли, щоб на концертах українські пісні співали словами, перекладеними на російську або французьку мову»³¹. Щоправда, той же Грушевський згодом зазначив, що «вже у 1905 році комітет міністрів признав, що український народ із злиднів і темряви своєї не може піднятися через заборони та перешкоди українській мові»³². І все ж «Валуєвський циркуляр» з певними змінами фактично проіснував аж до повалення самодержавства у 1917 році. Спроби українських депутатів змінити статус української мови на краще успіху не мали³³. Певною мірою це засвідчує і справа, заведена в Київському окружному суді у грудні 1914 року на жителя селища Дарниці, яке входило до складу Чернігівської губернії, Петра Жиденка. Працюючи у Києві редактором українського педагогічного журналу «Світло», що виходив упродовж 1910-1914 рр., Петро Іванович помістив у одному з його номерів статтю «Огляд журналів». В «Огляді» йшлося про штучне насадження російської мови в українських школах, а також про постійне приниження російською адміністрацією гідності народного вчителя в Україні. При цьому відзначалось, що становище останнього залишається нестерпним, «бо утиски начальства не мають меж»³⁴. Правоохоронні відомства миттєво зреагували на таку інформацію: редактора було суворо покарано.

Наведений матеріал дає можливість на прикладі Лівобережної України ще раз пересвідчитись у тому, що освітній рівень українського народу, як і стан народної освіти в цілому, переживав на рубежі XIX-XX століть глибоку кризу, штучно викликану антиукраїнською політикою російського царизму.

Джерела та література:

1 Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К., 1996. - С.18.

2 Об отмене стеснений малорусского печатного слова. - СПб., 1905; Кізченко В.А. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. - К., 1972; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в 60-90-х роках XIX

- ст. - К., 1980; Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні. - К., 1994; Люта О.М. Внесок народних читань та публічних лекцій у поширення народної грамотності в Херсонській губернії у другій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Луганськ, 2001. - С. 86-88 та ін.
- 3 Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - № 6. - С. 124.
- 4 Там само.
- 5 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод. - Том 1. - СПб., 1905. - С. 41-43. Підрахунки авт.
- 6 Порш М. Из статистики Украины // Україна. - 1907. - Т. 3. - С. 27.
- 7 Там само. - С. 29.
- 8 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод. - Том 1. - С. 4.
- 9 Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України у дореволюційний період: Історико-економічний нарис. - К., 1974. - С. 71.
- 10 Російський державний історичний архів (далі РДІА). - Ф. 1263. - Оп. 2. - Спр. 5551. - Арк. 94 зв.
- 11 Дзюба Іван. Названа праця. - С. 130.
- 12 Борисенко В.Й. Про стан селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал. - 1975. - № 8. - С. 106.
- 13 Студьонова Л. Чернігівське повітове земство: Сторінки історії. - Ніжин, 2003. - С. 50.
- 14 Борисенко В.Й. Про стан селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал. - 1975. - № 8. - С. 106.
- 15 Лысова С.И. Журнал «Русская мысль» как источник по истории народного образования на Украине в конце XIX - начале XX вв.: 1895 - 1907. - Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. - К., 1970. - С. 11.
- 16 РДІА. - Ф. 1284. - Оп. 194. - Спр. 95. - Арк. 9.
- 17 Там само. - Арк. 12.
- 18 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. - Пг., 1916. - С. 215.
- 19 Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - В 2-х т. - Том 1. - Чернигов, 1898. - С. 151-152.
- 20 РДІА. - Ф. 1263. - Оп. 2. - Спр. 4131. - Арк. 159-160.
- 21 Там само. - Спр. 4939. - Арк. 612.
- 22 Державний архів Харківської області (ДАХО). - Ф. 51. - Оп.1. - Спр. 148-а. - Арк. 51-64. Підрахунки автора.
- 23 Студьонова Л. Названа праця. - С.52.
- 24 Там само. - С.53.
- 25 Там само. - С.57.
- 26 Там само. - С.58.
- 27 История России в XIX веке. - Том 6. - СПб., 1907. - С. 89. 28 Державний архів Чернігівської області (ДАХО). - Ф. 145. - Оп. 4. - Спр. 45. - Арк. 32.
- 29 Высочайше разрешённый II съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России // Ежемесячные литературные приложения к журналу «Нива» за 1896 год: - Январь - Апрель. - СПб., 1896. - С. 756.
- 30 Хижняков В.М. Названа праця. - С. 215.
- 31 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - Репринтне відтворення видання 1913 року. - К., 1990. - С. 508.
- 32 Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. - С. 21.
- 33 Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. - Том 2. - К., 1992. - С. 424.
- 34 Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК України). - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 2565. - Арк. 13.

